

Ελληνική Εταιρεία Ψυχαναλυτικής Ψυχοθεραπείας Παιδιού και Εφήβου

ΠΑΙΔΙ ΚΑΙ ΕΦΗΒΟΣ

Ψυχική Υγεία και Ψυχοπαθολογία

ΤΟΜΟΣ 4

ΑΝΟΙΞΗ 2002

Τεύχος 1

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ

ΜΑΡΙΑ ΜΑΡΚΟΔΗΜΗΤΡΑΚΗ, ΘΕΑΝΩ ΚΟΚΚΙΝΑΚΗ,
ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΥΓΙΟΥΜΟΥΤΖΑΚΗΣ

Η ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΣΙΑΜΑΙΩΝ ΔΙΔΥΜΩΝ (Μέρος Δεύτερο)

Οι Σιαμαίες αδελφές Βάιολετ και Νταίτση είχαν μάθει να απαλλάσσεται η μια από την άλλη νοητικά.
«Όταν η Νταίτση είχε ραντεβού... εγώ προσπαθούσα να μη δίνω προσοχή και δεν ήξερα τι γινόταν.
Στα ραντεβού της αδελφής μου κάποιες φορές διάβαζα ή έπαιρνα έναν υπνάκο».

(στο Smith, 1988, σ. 74)

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σε προηγούμενο άρθρο μας περιγράψαμε ορισμένα στοιχεία από τη στατιστική και τη γενετική των Σιαμαίων διδύμων, θέσαμε κάποια κρίσιμα ερωτήματα, εκθέσαμε εν συντομία τον τρόπο που η λογοτεχνία προσέγγισε το σπάνιο αυτό φαινόμενο και επικεντρωθήκαμε στις κοινωνικές και επιστημονικές προκαταλήψεις, τη σύγχρονη πρόοδο της χειρουργικής για το διαχωρισμό των Σιαμαίων, τα ηθικά διλήμματα που θέτει στους γονείς και την κοινωνία η γέννησή τους και πώς αντιδρούν τα νήπια Σιαμαία πριν και μετά το χειρουργικό διαχωρισμό τους. Μέσα από την περιγραφή ειδικών περιπτώσεων προχωρήσαμε σε κάποιες υποθέσεις σχετικές με τις ομοιότητες, αλλά κυρίως με τις διαφορές προσωπικότητας που παρατηρούνται ανάμεσα στα Σιαμαία αδέρφια (Μαρκοδημητράκη, Κοκκινάκη & Κουγιουμουτζάκης, 2002).

Στο παρόν άρθρο περιγράφουμε και συζητούμε εννιά διαφορετικές περιπτώσεις συνδεδεμένων Σιαμαίων διδύμων, για τους οποίους ή τις οποίες υπάρχουν στοιχεία ως προς την ανάπτυξη, τον τρόπο ζωής και το θάνατό τους. Πιο συγκεκριμένα, στο πρώτο υποκεφάλαιο περιγράφουμε τη συναρπαστική ζωή των «διάσημων» Σιαμαίων Chang και Eng και στο δεύτερο υποκεφάλαιο περιγράφουμε τη ζωή οκτώ άλλων ζευγαριών Σιαμαίων, οι περισσότερες/περισσότεροι από τους οποίους έζησαν σε εποχές που δεν υπήρχε η δυνατότητα χειρουργικού διαχωρισμού τους. Στο τρίτο υποκεφάλαιο περιγράφεται εν συντομία η θεωρία του Smith (1988) για τις διαφορές που χαρακτηρίζουν την προσωπικότητα των Σιαμαίων διδύμων. Το άρθρο τελειώνει με μια περίληψη και μια σύντομη συζήτηση.

Όπως και το προηγούμενο, έτσι και το παρόν άρθρο βασίζεται σε σχετικό κεφάλαιο του θεωρητικού μέρους μιας διδακτορικής διατριβής, πάνω στην ανάπτυξη της βρεφικής μίμησης, σε ένα ζεύγος διζυγίων διδύμων, που εκπονείται από τη Μαρία Μαρκοδημητράκη, με τη βοήθεια της Θεανώς Κοκκινάκη και υπό την εποπτεία του Γιάννη Κουγιουμουτζάκη.

1. ΟΙ ΣΙΑΜΑΙΟΙ CHANG ΚΑΙ ENG

Σύμφωνα με τον Smith (1988), η κοινωνία του Meklong, χωριού του Σιάμ (σημερινή Ταϊλάνδη), έμεινε έκπληκτη το 1811 από τη γέννηση δύο βρεφών, τα οποία δεν ήταν συνήθη δίδυμα, αλλά *συνδέονταν με μια παχιά λωρίδα σάρκας στο στήθος*. Ηθικό δίλημμα δεν τέθηκε για τους γονείς – ο πατέρας ήταν Κινέζος και η μητέρα Κινεζο-ταϊλανδέζα. Παρά την έκπληξη, το φόβο και τις προκαταλήψεις της μικρής κοινωνίας, οι γονείς τα αποδέχτηκαν εξαρχής και αποφάσισαν να τα μεγαλώσουν έτσι ως είχαν. Τα ονόματα που τους δόθηκαν υποδήλωναν την εξωτερική τους εμφάνιση: «Eng», που σημαίνει «δένω σφιχτά», και «Chang», που σημαίνει «χλομός». Δηλαδή ο ένας αδελφός δεμένος σφιχτά με έναν πιο αδύναμο αδελφό.

Στην ενήλικη ζωή τους ο Chang και ο Eng δε θυμούνταν αρκετά πράγματα από τα παιδικά τους χρόνια και ειδικά για την περίοδο μέχρι το θάνατο του πατέρα τους, που συνέβη όταν αυτοί ήταν ηλικίας οκτώ ετών. Η μητέρα τους χρειάστηκε να εργαστεί σκληρά και να στήσει μια επιχείρηση, στην οποία οι δύο δεκατετράχρονοι νέοι πρόσφεραν πολλή βοήθεια. Σύντομα επιδόθηκαν σε μια πρωτοποριακή, για την εποχή τους, μέθοδο διατήρησης φρέσκων αυγών πάπιας (σκέπασμα των αυγών με αλάτι, κερί και στάχτη), τα οποία στη συνέχεια πωλούσαν. Η μέθοδος αυτή, σε συνδυασμό με τη σωματική τους ιδιαιτερότητα και το γεγονός ότι ήταν πολύ ικανοί βαρκαρήδες και δεινοί κολυμβητές, τους έκανε γρήγορα γνωστούς. Ο βασιλιάς του Σιάμ τους κάλεσε στο παλάτι για να τους δει, τους έδωσε δώρα κι αυτοί γύρισαν στο χωριό (έχοντας, επιπλέον, πουλήσει σε καλή τιμή τα αυγά που εμπορεύονταν!) με χρήματα που βοήθησαν τη χήρα μητέρα και τα υπόλοιπα αδέρφια τους να ζήσουν λίγο καλύτερα.

Η συνάντηση και η δυνατή φιλία τους με το Σκοτσέζο έμπορο Ρόμπερτ Χάντερ στάθηκαν καθοριστικές για τη μετέπειτα ζωή τους. Ο Χάντερ, σε συνεργασία με τον Αμερικανό καπετάνιο Άμπελ Κόφιν και σε συμφωνία με τους Chang και Eng, αποφάσισε να κάνει περιοδείες στην Αμερική και την Αγγλία, στις οποίες θα εξέθετε στο κοινό τους Σιαμαίους αδελφούς, γεγονός που θεωρούσε ότι θα ήταν αρκετά επικερδές. Έτσι, στα δεκαεπτά τους χρόνια μπήκαν για πρώτη φορά στο χώρο του θαύματος των ΗΠΑ και κατάφεραν να δημιουργήσουν μια καλή οικονομική επιφάνεια, εκμεταλλευόμενοι τη σωματική τους ιδιαιτερότητα. Γρήγορα ο ιατρικός κόσμος της εποχής άρχισε να βλέπει με μεγάλο ενδιαφέρον την περίπτωσή τους, ενώ παράλληλα προτείνονταν μέθοδοι διαχωρισμού τους. Οι ειδικοί διέγνωσαν την καλή σωματική και ψυχική τους υγεία, αλλά δεν προχώρησαν σε επέμβαση χωρισμού γιατί υπήρχε κίνδυνος για τη ζωή τους.

Αφού κέρδισαν αρκετά χρήματα ταξιδεύοντας για περισσότερα από δέκα χρόνια στις ΗΠΑ και την Ευρώπη, αποφάσισαν να εγκατασταθούν σε έναν αγροτικό οικισμό στη Βόρεια Καρολίνα, το Blue Ridge, όπου αγόρασαν δική τους γη και σπίτι. Με τη σκληρή δουλειά τους και τις καλές διαπροσωπικές σχέσεις που είχαν στη μικρή αυτή κοινωνία, κατάφεραν να μετατρέψουν την περιέργεια του κόσμου σε πραγματικό ενδιαφέρον για την τύχη τους, τη σωματική τους ιδιαιτερότητα σε παράγοντα δημιουργικό και την ατυχία τους σε ευημερία για τους ίδιους και την οικογένειά τους. Εκτός από καλοί αγρότες, ήταν καλοί ψαράδες και κυνηγοί, αλλά και πολύ κοινωνικοί – πήγαιναν τακτικά στην εκκλησία (όπου υπήρχε ένα ειδικό μεγάλο στασίδι για τον Chang και τον Eng), ενδιαφέρονταν για την πολιτική και λάμβαναν μέρος στις τοπικές εκλογές. Όπως σημειώνει ο Smith (1988, σ. 24), οι κά-

Φωτ. 2. Ο Chang, ο Eng, οι σύζυγοί τους και δύο από τα παιδιά τους.
(Παγκόσμιο Μουσείο Τσίρκου, Baraboo, Wisconsin. Πηγή: Smith, 1988, σ. 32).

τοίκοι δεν τους θεωρούσαν πλέον τέρατα, αλλά χρήσιμους συμπολίτες τους. Μάλιστα, πήραν κι ένα αμερικανικό επίθετο: Chang και Eng Bunker.

Έχοντας καταφέρει να δημιουργήσουν μια καλή περιουσία, άρχισε να τους απασχολεί το θέμα του γάμου. Ήταν ο τομέας της ζωής τους που έπρεπε να «ομαλοποιηθεί». Η απαρχή έγινε όταν στο φιλικό τους περιβάλλον προστέθηκε η οικογένεια Γέιτς. Η κυρία Γέιτς ήταν υπέρβαρη και πολύ ψηλή. Λέγεται ότι ίσως ήταν η πιο μεγαλύτερη γυναίκα της Αμερικής και λόγω αυτής της σωματικής της ιδιαιτερότητας την ένιωθαν πιο κοντά τους οι επίσης ιδιαίτεροι Σιαμαίοι Chang και Eng – η κυρία Γέιτς ήταν τόσο χοντρή, που όταν πέθανε αναγκάστηκαν να σπάσουν τον τοίχο δίπλα από την πόρτα για να την περάσουν.

Η Σάρα και η Αδελαΐδα, δύο από τις πολλές κόρες του ζεύγους Γέιτς, τους συντρόφευαν μέχρι το τέλος της ζωής τους. Αν και έχουν γραφτεί ρομαντικές αλλά και κωμικές ιστορίες γύρω από τη γνωριμία, το φλερτ και το γάμο αυτό, πιο πιθανό είναι ότι το ειδύλλιο άρχισε να εκδηλώνεται μετά από πέντε χρόνια γνωριμίας, όπως σημειώνει ο Smith (1988).

Όταν κοινοποιήθηκε η σχέση τους, το κύρος και η θέση τους στην κοινωνία, που με τόσο κόπο είχαν αποκτήσει οι Chang και Eng, άρχισαν να κλονίζονται, καθώς η κοινή γνώμη ήταν δύσκολο να αποδεχτεί ότι διατηρούσαν σχέσεις με «φυσιολογικά κορίτσια». Η σχέση τους καταδικάστηκε προτού καν αρχίσει. Οι γονείς των κοριτσιών δέχτηκαν απειλές, αλλά οι Σιαμαίοι και οι δυο αδελφές είχαν αποφασίσει να παντρευτούν. Αν και υπήρξε σχέδιο απαγωγής, οι γονείς τελικά υποχώρησαν και ο γάμος έγινε το 1843 στο σπίτι των κοριτσιών. Σύμφωνα με μαρτυρίες, λειτουργούσαν σαν δύο χωριστά ζευγάρια. Ο Chang με την Αδελαΐδα απέκτησαν 10 παιδιά (3 γιους και 7 κόρες) και ο Eng με τη Σάρα απέκτησαν 11 παιδιά (6 γιους και 5 κόρες).

Οι Chang και Eng γρήγορα απέκτησαν τη φήμη του καλού οικογενειάρχη και κέρδισαν ξανά το σεβασμό του κοινωνικού τους περίγυρου. Όσο μεγάλωναν όμως οι οικογένειες, το σπίτι δεν τους χωρούσε και έτσι οδηγήθηκαν στην αγορά ενός κτήματος σε γειτονική περιοχή, όπου και έκτισαν το δεύτερο σπίτι τους.

Οργάνωσαν τη ζωή τους με τέτοιο τρόπο, ώστε να μπορούν να δρουν ως μεμονωμένα ζευγάρια. *Τρεις μέρες της εβδομάδας τις περνούσαν στο σπίτι του Chang και τρεις στο σπίτι του Eng.* Αυτός ήταν απαράβατος κανόνας στη ζωή τους. Ήταν ένας τρόπος να ασκεί καθένα από τα Σιαμαία αδέρφια τον έλεγχο, να παρέχει ασφάλεια στα μέλη της οικογένειάς του και να αντιμετωπίζει τις οικογενειακές ευθύνες. Τις τρεις ημέρες της εβδομάδας που ο ένας αδελφός ήταν αρχηγός, ο άλλος παρέμενε παθητικός. Λόγοι οικονομικοί τους ανάγκασαν να αρχίσουν πάλι τις περιοδείες σε άλλα μέρη των ΗΠΑ και της Ευρώπης, με την *κρυφή ελπίδα* ότι μπορεί κάποιος γιατρός να προχωρούσε σε μια επιτυχή επέμβαση διαχωρισμού τους.

Το φθινόπωρο του 1870 ο Chang έπαθε εγκεφαλική συμφόρηση και παρέλυσε η δεξιά του πλευρά. Όλες οι προσπάθειες βελτίωσης της υγείας του απέτυχαν. Παράλληλα ο Eng ήταν απόλυτα υγιής και κατάφερε να διατηρεί το θάρρος, την ψυχραιμία και την οξύτητα του πνεύματός του σε αυτές τις δύσκολες ώρες, παρά το γεγονός ότι ήξερε πως ο θάνατος του αδελφού του σήμαινε και το τέλος της δικής του ζωής. Μπορεί κάποιος να φανταστεί το σωματικό βάρος που καλούνταν να σηκώσει ο Eng, αφού έπρεπε να στηρίζει με το σώμα του τον ανάπηρο πλέον αδελφό του, αλλά και το ψυχικό βάρος, τη θλίψη που του γεννούσε η αρρώστια του αδελφού του, μαζί με το φόβο και την αβεβαιότητα για τη δική του ζωή. Τελικά ο Chang κατάφερε να ζήσει παράλυτος τρία χρόνια.

Το τελευταίο βράδυ τους σηκώθηκαν από το κρεβάτι και κάθισαν δίπλα στο τζάκι. Οι δικοί τους άκουσαν τον Eng να λέει στον Chang ότι νύσταζε και ήθελε να κοιμηθεί και τον Chang να επιμένει να μην ξαπλώσουν, γιατί δυσκολευόταν να αναπνεύσει και ξαπλωμένος θα ήταν χειρότερα. Τελικά ξάπλωσαν και μετά από μία ώρα οι δικοί τους άκουσαν κάποιον να φωνάζει. Για λίγη ώρα κανείς από τους δικούς τους δεν πήγε κοντά τους. Όταν μετά από λίγο πήγαν, ο Chang είχε πεθάνει και ο Eng ήταν ξύπνιος. Ο Eng είπε στη σύζυγό του ότι ήταν σε τόσο άσχημη κατάσταση, που δε θα κατόρθωνε να κρατηθεί στη ζωή. Ένωθε αφόρητους πόνους, ιδίως στα άκρα. Αυτό διήρκεσε μία ώρα, ώσπου έπεσε σε λήθαργο. Ο Eng έζησε μία ώρα παραπάνω από τον αδελφό του Chang (Smith, 1988, σ. 11-54).

Πολύ συνοπτικά, αυτή ήταν η ζωή των δύο αγοριών από το Σιάμ, που έδωσαν το όνομα της πατρίδας τους στην ειδική αυτή περίπτωση των μονοζυγωτών διδύμων. Σύμφωνα με τον Smith (1988), παρά το άσχημο παιχνίδι της φύσης, οι Σιαμαίοι αυτοί ήταν δύο χωριστά πρόσωπα. Αν και οι δύο έπαιζαν φλάουτο και ήταν ικανοί στο συντονισμό των δραστηριοτήτων τους (στο ψάρεμα, στο κυνήγι, στις αγροτικές εργασίες κτλ.), ο Eng περιγράφεται ως «φλεγματικός» και ο Chang ως πιο έξυπνος από τον αδελφό του. Ο Chang έστειλε στο σχολείο τους γιους και τις κόρες του, ενώ τα παιδιά του Eng ασχολήθηκαν με αγροτικές εργασίες. Τα παιδιά του Chang διακρίθηκαν στη μουσική, κάτι που δε συνέβη με τα παιδιά του αδελφού του. Ενδιαφέρουσα επίσης είναι η τεχνική που εφάρμοσαν (τρεις ημέρες στο σπίτι του ενός και τρεις ημέρες στο σπίτι του άλλου) για να έχουν μια *αίσθηση* «εναλλασσόμενης αυτονομίας», μια αίσθηση πρόταξης των προσωπικών επιθυμιών και ενδιαφερόντων (Smith, 1988, σ. 31).

Ο Τάκερ, το 1836, εξέτασε τους Σιαμαίους και υποστήριξε ότι ο Eng ήταν πιο διασκεπτικός τύπος (όπως θα τον αποκαλούσαμε σήμερα), ενώ ο Chang ήταν πιο παρορμητικός και δυναμικός τύπος. Ο δικαστής Γκρέιβς, ο οποίος γνώριζε προσωπικά τα δύο αδέρφια, έγραψε ότι πρόκειται για δύο διαφορετικές προσωπικότητες, με πολύ καλή αντίληψη και μνήμη (ειδικά ο Eng) και μέτρια ικανότητα σκέψης. Ήταν φιλικοί μεταξύ τους («ιδιαίτερα τρυφεροί μεταξύ τους») και με τους άλλους, τίμιοι, ενάρετοι και έμπιστοι φίλοι. Ο Chang ήταν πιο ευερέθιστος. Λίγες φορές τους είδαν να τσακώνονται, ενώ μια φορά μάλωσαν έντονα, μέχρι του σημείου να χτυπήσει ο ένας τον άλλο. Τους άρεσε η μελέτη της ποίησης και των ρομαντικών ιστοριών. Αγαπούσαν περισσότερο τα έργα των Pope, Shakespeare, Byron κ.ά. Συνήθως συμφωνούσαν στα περισσότερα θέματα, αν και ο καθένας είχε τις δικές του επιθυμίες, πάθη και σκέψεις. Μελέτες που έγιναν μετά το θάνατό τους έδειξαν ότι ο Chang πιθανόν να έπινε πολύ, ενώ ο Eng δεν έκανε χρήση οιοπονευματωδών ποτών (Smith, 1988, σ. 105-111).

2. ΑΛΛΕΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΣΥΝΔΕΔΕΜΕΝΩΝ ΣΙΑΜΑΙΩΝ ΔΙΔΥΜΩΝ

Υπάρχουν πολλές περιπτώσεις Σιαμαίων διδύμων, η γέννηση των οποίων χρονολογείται πολύ πριν από τη γέννηση των Chang και Eng. Μία από τις πιο γνωστές είναι αυτή της Mary και Eliza Chulkurst, που γεννήθηκαν στο Κεντ της Αγγλίας το 1100. Σύμφωνα με μαρτυρίες, ήταν ενωμένες στους γοφούς. Έζησαν μέχρι το 1134. Όταν η μία πέθανε, πρότειναν στην άλλη να τη χωρίσουν από τη νεκρή αδελφή της. Εκείνη όμως αρνήθηκε λέγοντας: «Έτσι όπως ήρθαμε μαζί, θα φύγουμε και μαζί» (Gould and Pyle, 1896, σ. 174, στο Smith, 1988, σ. 58).

Το 1701 γεννήθηκαν στο Szony της Ουγγαρίας οι Σιαμαίες Helen και Judith, οι οποίες ήταν ενωμένες στην πλάτη, στο μέρος της οσφυϊκής χώρας. Μέχρι τα εννιά τους χρόνια περιόδευσαν στη Γερμανία, την Ιταλία, τη Γαλλία και την Πολωνία, όπου παρουσιάζονταν στο κοινό επιδεικνύοντας τη σωματική τους ιδιαιτερότητα. Στα εννιά τους χρόνια τις έκλεισαν σε γυναικείο μοναστήρι, όπου έζησαν μέχρι το θάνατό τους, στα είκοσι δύο τους. Στις περιόδους τους εξετάστηκαν από γιατρούς και άλλους επιστήμονες. Η Helen περιγράφεται ως η πιο δραστήρια και έξυπνη από τις δύο. Η Judith έπαθε ημιπληγία στα έξι της χρόνια και από τότε έγινε πιο ευπαθής και μελαγχολική. Έπασχε από διαταραχές του εγκεφάλου και των πνευμόνων και όταν τελικά πέθανε, η Helen κατέρρευσε και πέθανε «σχεδόν αμέσως» μετά το θάνατο της Judith (Gould and Pyle, 1896, στο Smith, 1988, σ. 59-60).

Οι Chang και Eng ήταν πολύ γνωστοί στις ΗΠΑ και την Ευρώπη, όταν γεννήθηκαν η Millie και η Christine, «οι δίδυμες της Καρολίνας». Πρόκειται για μαύρες Σιαμαίες διδύμους, οι οποίες γεννήθηκαν σε συνθήκες σκλαβιάς, τον Ιούλιο του 1851. Ο αφέντης τους τις πούλησε σε κάποιον κύριο Σμιθ, αντί 30.000 δολαρίων. Ο νέος αφέντης αγόρασε επίσης τους γονείς και τα αδέρφια τους, ώστε να τις ανατρέφει η μητέρα τους. Τις παρουσίαζε ως έκθεμα ήδη από τη βρεφική τους ηλικία, διαφημίζοντας τις Σιαμαίες σαν το «δικέφαλο κορίτσι». Στη συνέχεια τις νοίκιασε σε κάποιον άλλον, ο οποίος με την πρώτη ευκαιρία τις απήγαγε και έτσι δεν είδαν ξανά τη μητέρα και τους δικούς τους. Μετά από μια περιοδεία στις ΗΠΑ, ο απαγωγέας τις πήγε στην Αγγλία, όπου και τις βρήκε ο Σμιθ, τις διεκδίκησε δικαστικά, τις έφερε

Φωτ. 3. Η Millie και η Christine
(Παγκόσμιο Μουσείο Τσίρκου. Πηγή: Smith, 1988, σ. 62).

πίσω στις ΗΠΑ και συνέχιζε να τις εκθέτει στα αδηφάγα μάτια του κοινού. Εκτός από το «δικέφαλο κορίτσι», ο Σμιθ τις διαφήμιζε και σαν το «δικέφαλο αηδόνι», επειδή η Millie και η Christine ήταν καλλίφωνες. Ήταν ενωμένες χαμηλά, από την πλάτη μέχρι το τέλος του κορμού τους. Εκτός από την ένωση αυτή, μοιράζονταν το ίδιο νευρικό σύστημα. Παρ' όλα αυτά, αποτελούσαν δύο διαφορετικά άτομα, δύο διαφορετικές προσωπικότητες, έστω κι αν τους στερούσαν την ατομικότητα, αποκαλώντας τις το «δικέφαλο κορίτσι» ή το «δικέφαλο αηδόνι». Η σύζυγος του Σμιθ, την οποία συνήθι-

ζαν να αποκαλούν «λευκή μαμά», τις δίδαξε γραφή, ανάγνωση, τραγούδι και χορό. Έγιναν γνωστές τόσο ως ταλαντούχες ερμηνεύτριες, όσο και ως «παραδοξότητες». Κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου ο Σμιθ πέθανε. Οι Σιαμαίες αδελφές ήταν ελεύθερες πια. Όμως λόγω του συναισθηματικού δεσμού τους με τη «λευκή μαμά», αποφάσισαν να συνεχίσουν τις περιοδείες μαζί της και κατάφεραν να κερδίσουν αρκετά χρήματα, με κάτι που τελικά τις ενδιέφερε πολύ – τις show business. Σε μια συνέντευξη το 1969 η T. Keneth Cribb, η μεγαλύτερη εγγονή του Σμιθ, μίλησε για τις αναμνήσεις της μητέρας της από τη ζωή των Millie και Christine:

Είχαν ανεξάρτητη σκέψη, αλλά τα κατάφεραν αρκετά καλά. Η μία μπορεί να είχε μια συζήτηση με κάποιον και η άλλη να μιλούσε σε κάποιον άλλο για κάτι τελείως διαφορετικό. Τις περισσότερες φορές όμως δρούσαν σαν ένα άτομο... (Sullivan, 1979, σ. 49, στο Smith, 1988, σ. 63).

Μετά από μακρόχρονη αρρώστια (φυματίωση), η Millie πέθανε τον Οκτώβριο του 1912. Δεκαεπτά ώρες αργότερα πέθανε και η Christine. Στον τάφο τους, στη Βόρεια Καρολίνα, υπάρχει η εξής επιγραφή: «Μία ψυχή με δύο σκέψεις. Δύο καρδιές που χτυπούν σαν μία» (Drimmer, 1973, σ. 61, στο Smith, 1988, σ. 63).

Το 1871 γεννήθηκε στο Τορίνο της Ιταλίας ένα ζευγάρι Σιαμαίων αδελφών, με ενωμένο το μεγαλύτερο μέρος του σώματός τους, σε σχέση με όσους είχαν γεννηθεί μέχρι τότε. Ο Giovanni και ο Giacomo Tocchi είχαν δύο πνεύμονες και από μία καρδιά ο καθένας. Ωστόσο από το έκτο πλευρό και κάτω μοιράζονταν το ίδιο σώμα, κοινά γεννητικά όργανα και είχαν μόνο δύο πόδια. Σε ηλικία μόλις ενός έτους εστάλησαν στην Ιατρική Ακαδημία του Τορίνο για επιστημονικές μελέτες. Σύντομα χρησιμοποιήθηκαν ως έκθεμα και προκάλεσαν αίσθηση τόσο στην Ευρώπη, όσο και στη Βόρεια Αμερική. Το 1891 το *Scientific American* δημοσίευσε ένα άρθρο για τους διδύμους Tocchi. Πρόκειται για μια ενδιαφέρουσα αναφορά που περιλαμβάνει την περιγραφή των διαφορών τους:

Η ζωή τους είναι διαφορετική. Έχουν ορισμένες κοινές ευαισθησίες, αλλά και μια σαφή αίσθηση ατομικότητας. Συχνά, όταν ο ένας είναι ξύπνιος, ο άλλος κοιμάται. Δεν υπάρχει άμεση σχέση στην όρεξή τους. Ο ένας μπορεί να πεινά, ενώ ο άλλος να έχει σχεδόν κοιμηθεί. Στη γενικότερη εμφάνισή τους δεν είναι καθόλου αποκρουστικοί. Έχουν φωτεινά, έξυπνα πρόσωπα και δεν έχουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των αναπήρων. Είναι μορφωμένοι και γράφουν τα ονόματά τους ως αυτόγραφο στους επισκέπτες που πηγαίνουν να τους δουν. Μπορούν να σταθούν όρθιοι, αλλά δεν έχουν κατορθώσει ακόμα να περπατήσουν, καθώς το κάθε πόδι κυβερνάται από το δικό του εγκέφαλο. Η θέληση για κινητικό συντονισμό των ποδιών δεν οδήγησε ποτέ σε βάδιση. Μπορούν να σταθούν όρθιοι με άνεση, άρα το ότι δεν μπορούν να περπατήσουν έχει να κάνει με την ανικανότητα του κινητικού συντονισμού και όχι με τη μυϊκή δύναμη που διαθέτουν. Στο σπίτι τους περνούν τον περισσότερο χρόνο στο πάτωμα, χρησιμοποιώντας κυρίως τα χέρια που βρίσκονται στην εσωτερική τους πλευρά, μπουσουλάνε και κάνουν τούμπες, πραγματοποιώντας έτσι ένα συγκεκριμένο αριθμό ασκήσεων. Μπορούν να ντυθούν και να ξεντυθούν μόνοι τους (σ. 374, στο Smith, 1988, σ. 64).

Φωτ. 4. Ο Giovanni και ο Giacomo Tocchi. Είχαν μόνο δύο πόδια
(Παγκόσμιο Μουσείο Τσίρκου, Baraboo, Wisconsin. Πηγή: Smith, 1988, σ. 65).

Στα δεκαέξι τους χρόνια κατάφεραν να κερδίζουν υπέρογκα, για την εποχή τους, ποσά (1.000 δολάρια την εβδομάδα), με το να επιδεικνύουν τον εαυτό τους σε περιοδείες στις ΗΠΑ. Σε σχετική συνέντευξη δήλωσαν, παρ' όλα αυτά, *δυστυχείς*, γιατί η έκθεσή τους στο κοινό ήταν μια συνεχής πηγή αποθάρρυνσης και αποκαρδίωσης. Αυτός ήταν και ο λόγος που σύντομα σταμάτησαν τις περιοδείες (Smith, 1988, σ. 63-66).

Το 1878 γεννήθηκαν στη Βοημία η Rosa και η Josepha Blazec. Ήταν υγιή βρέφη, αλλά ενωμένα στους γλουτούς. Τον πρώτο μήνα μετά τον τοκετό η μητέρα τους δεν τα θήλαζε, γιατί έτσι τη συμβούλευσε να κάνει μια μαία, αν και κάτι πρέπει να έτρωγαν, αφού τελικά επιβίωσαν. Έκαναν επίδειξη του σώματός τους από την πρώιμη παιδική ηλικία και για όλη σχεδόν τη ζωή τους. Η Josepha ήταν πιο ήσυχη από τη Rosa. Η Rosa ήταν πιο δυνατή και επιθετική σε όλες της τις δραστηριότητες. Όταν περπατούσαν, η Rosa συνήθως προπορευόταν. Η μία μπορεί να κοιμόταν, ενώ η άλλη ήταν ξύπνια. Έπαιζαν βιολί και χόρευαν παραδοσιακούς χορούς και μάλιστα πολύ επιδέξια. Το 1910 άλλαξε η ζωή τους, όταν η Rosa απέκτησε παιδί. Η τοπική κοινωνία θορυβήθηκε και διατυπώθηκαν εικασίες ότι το παιδί το κυοφορούσαν και οι δύο αδελφές. Λέγεται ότι ο πατέρας του παιδιού ήθελε να παντρευτεί τη Rosa, αλλά οι γονείς της δεν το επέτρεψαν. Αναφέρθηκε μάλιστα ότι κάποιο δικαστήριο δεν του επέτρεψε να την παντρευτεί γιατί δεν ήταν επιτρεπτό ένας άνδρας να παντρευτεί δύο γυναίκες. Μετά τον τοκετό «υπήρχε έκκριση γάλακτος από τα στήθη και των δύο Σιαμαίων» (Smith, 1988, σ. 67). Το 1911 έγιναν κάποιες εξετάσεις, οι οποίες έδειξαν ότι η Rosa αγαπούσε την μπίρα, ενώ η Josepha το κρασί. Η μία αγαπούσε τις σαλάτες και η άλλη όχι. Είχαν διαφορετικά ωράρια ύπνου και παρατηρήθηκαν διαφορές στον καρδιακό τους παλμό (Smith, 1988, σ. 105).

Το 1922 η Rosa προσβλήθηκε από γρίπη. Τρεις εβδομάδες αργότερα, ενώ η Rosa ανάρρωνε, η Josepha έπαθε κρίση σκωληκοειδίτιδας και εισήχθη σε νοσοκομείο. Η Rosa εξακολουθούσε να νιώθει καλύτερα, ενώ η Josepha χειρότερη. Λίγο πριν από το θάνατο της Josepha τέθηκε θέμα διαχωρισμού των δύο γυναικών, προκειμένου να αυξηθούν οι πιθανότητες επιβίωσης της Rosa. Οι γιατροί όμως δεν πρόλαβαν να προβούν σε οποιαδήποτε ενέργεια. Η Josepha ήταν νεκρή και δώδεκα λεπτά αργότερα τη συντρόφευε στο θάνατο η Σιαμαία αδελφή της (Smith, 1988, σ. 66-68).

Το 1909 γεννήθηκε στη Βρετανία ένα ακόμα πολύ ενδιαφέρον ζεύγος Σιαμαίων διδύμων. Πρόκειται για τις αδελφές Daisy και Violet Hilton, γνωστές ως «δίδυμες του Μπράιτον». Ήταν ενωμένες σχεδόν πλάτη με πλάτη. Βρετανοί επιστήμονες που μελέτησαν την περίπτωσή τους αναφέρουν ότι δεν υπήρχαν ενδείξεις για το αν ήταν ικανές να περπατήσουν. Με δυσκολία μπορούσαν να σταθούν, υποβασταζόμενες από κάποιο ξύλινο μπαστούνι. Στα δυόμισι τους χρόνια περιγράφονται από ένα γιατρό ως υγιείς, αν και η μία από τις δύο ήταν πιο ενεργητική σε φυσικό και ψυχολογικό επίπεδο. Ήταν έξυπνες και όμορφες και είχαν αναπτύξει το λόγο, όπως όλα τα παιδιά της ηλικίας τους. Στα δυόμισι τους είχαν καταφέρει να στρίβουν αρκετά, ώστε να μπορούν να παλεύουν ή να παίζουν η μία με την άλλη. Και στη δική τους περίπτωση ο διαχωρισμός τους θα σήμαινε πιθανότατα το θάνατο της μίας από τις δύο ή ίσως και των δύο. Ο πατέρας των Σιαμαίων σκοτώθηκε στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Η μητέρα των διδύμων, μια νεαρή ανύπαντρη γυναίκα είκοσι ενός ετών, τις πούλησε σε ηλικία δύο εβδομάδων. Η νέα τους μητέρα, η Mary Hilton, μαζί με την κόρη της Edith έκαναν περιοδείες με τις Σιαμαίες και έδιναν παραστάσεις σε τσίρκο, καρναβάλια, κέντρα διασκέδασης και σε διάφορες άλλες εκδηλώσεις στην Αγγλία, στη Γερμανία, στην Αυστραλία και τελικά, το 1916, έφτασαν στις ΗΠΑ. Αυτό που η κυρία Mary Hilton είχε να παρουσιάσει ήταν το αξιοπερίεργο της εμ-

φάνισης των δύο αδελφών, τις οποίες είχε διδάξει μουσικά όργανα, χορό και ακροβατικά νούμερα. Μετά το θάνατο της Mary Hilton, την επίδειξή τους ανέλαβε η κόρη της Edith με το σύζυγό της, που τις εκμεταλλεύονταν, δεν τις πλήρωναν καλά και περιόριζαν την ελευθερία τους. Η Daisy και η Violet αναγκάστηκαν να καταφύγουν στη δικαιοσύνη, πήραν τελικά αποζημίωση και απαλλάχτηκαν οριστικά από το ζυγό της Edith.

Η Koch (1927) εξέτασε τις Σιαμαίες αδελφές σε ηλικία δεκατεσσάρων ετών. Οι παραγωγές της Daisy στα τεστ νοημοσύνης και αναγνωστικής ικανότητας ήταν καλύτερες από τις αντίστοιχες της Violet. Η τελευταία στο τεστ των λέξεων έκανε ασυνήθιστους συνειρμούς, ενώ οι δύο αδελφές αντέδρασαν με τους ίδιους συνειρμούς μόνο σε οκτώ από τις εκατό λέξεις του τεστ. Η Daisy ήταν περισσότερο ώριμη στο συναισθηματικό τομέα από τη Violet, η οποία είχε πολλές ανησυχίες, πολλές απολαύσεις και πολλές δραστηριότητες, τις οποίες θεωρούσε κακές/αισχρές. Η Koch είχε την άποψη ότι κάθε Σιαμαίος δίδυμος γίνεται μέρος του περιβάλλοντος του άλλου, μια συνθήκη που επιδρά στην ανάπτυξή τους, συνθήκη που δεν υπάρχει στους μη Σιαμαίους δίδυμους (Smith, 1988, σ. 107). Οι Seeman και Saudek εξέτασαν τις Σιαμαίες δέκα χρόνια αργότερα, όταν ήταν είκοσι τεσσάρων ετών. Στην έκθεσή τους γράφουν ότι η Daisy ήταν πολύ ρομαντική και η Violet πολύ ρεαλίστρια, αλλά με μια τάση φιλοσοφικής θεώρησης της ζωής. Η πρώτη έραβε ωραία κεντήματα και η δεύτερη αγαπούσε τα αντικείμενα (πίνακες, έπιπλα κτλ.), ενώ ήταν και πολύ καλή μαγειρίσσα.

Η Daisy βοηθούσε τη Violet στο μαγείρεμα και αυτή βοηθούσε την αδελφή της στο ράψιμο. Η μία μπορεί να έγραφε ένα γράμμα και η άλλη να έτρωγε, η μία μπορεί να ρέμβαζε στο παράθυρο, ενώ η άλλη να συζητούσε με έναν περαστικό. Οι Seeman και Saudek ισχυρίζονται ότι οι Σιαμαίες είχαν ίδιο γραφικό χαρακτήρα και ίδιο στυλ ζωγραφικής (πράγμα για το οποίο αμφιβάλλει ο Smith), ενώ καθεμία είχε τις δικές της προσωπικές εμπειρίες (Smith, 1988, σ. 114).

Η Πολιτεία αρνήθηκε να δώσει στη Violet άδεια γάμου, γιατί κάτι τέτοιο θα προκαλούσε έντονη κριτική σε ηθικό επίπεδο. Η Violet δεν εγκατέλειψε το θέμα και προώθησε την υπόθεση στο ανώτερο δικαστήριο, όπου όμως δεν είχε καλύτερη τύχη. Με τον αρραβωνιαστικό της χρειάστηκε να υποβάλουν τα χαρτιά τους για αίτηση γάμου σε άλλες είκοσι μία Πολιτείες των ΗΠΑ. Η απόρριψη βασιζόταν πάντα στους ίδιους ηθικούς λόγους. Τελικά, μετά από τόση ταλαιπωρία, ο γάμος αυτός δεν έγινε ποτέ. Όμως ένα χρόνο αργότερα η Violet έκανε πραγματικότητα το όνειρό της και παντρεύτηκε τον James Walker Moore, χορευτή. Έπειτα από λίγα χρόνια παντρεύτηκε και η Daisy στο Μπάφαλο, μια κοινωνία με λιγότερες προκαταλήψεις εναντίον του γάμου των Σιαμαίων αδελφών. Ο γάμος όμως της Violet διήρκεσε μόνο λίγους μήνες, ενώ της Daisy μόνο δέκα μέρες. Οι Σιαμαίες έγιναν πλούσιες. Στην καλύτερη στιγμή της «καριέρας» τους κέρδιζαν 5.000 δολάρια την εβδομάδα και ήταν ιδιοκτήτριες ενός ξενοδοχείου.

Αξίζει να αναφερθεί ο τρόπος με τον οποίο δρούσαν στην πολύ προσωπική-συναισθηματική ζωή τους. Η Violet έλεγε ότι είχαν μάθει

... να «απαλλάσσεται» η μία από την άλλη. Όπως ο Χουντίνι (ήταν φίλος τους) μας είχε διδάξει να κάνουμε, απαλασσόμαστε η μία από την άλλη νοητικά. Όταν η Daisy είχε ραντεβού... εγώ προσπαθούσα να μη δίνω σημασία και δεν ήξερα τι γινόταν. Στα ραντεβού

Φωτ. 5. Η Violet και η Daisy Hilton.
(Παγκόσμιο Μουσείο Τσίρκου, Baraboo, Wisconsin. Πηγή: Smith, 1988, σ. 70).

της αδελφής μου κάποιες φορές διάβαζα ή έπαιρνα έναν υπνάκο. Αλλά και πριν από αυτό (τη διδασκαλία του Χουντίνι) είχαμε μάθει πώς να αγνοούμε η μία την άλλη, εκτός κι αν ήταν κάτι που αφορούσε και στις δύο μας (στο Smith 1988, σ. 74).

Η Daisy και η Violet πέθαναν το 1969, σε ηλικία εξήντα ετών από επιπλοκές γρίπης.

Οι Σιαμαίες αδελφές Mary και Margaret Gibb έζησαν τριάντα τέσσερα χρόνια ενωμένες η μία με την άλλη, έχοντας απορρίψει από την αρχή το ενδεχόμενο διαχωρισμού τους, σε αντίθεση με άλλους Σιαμαίους, οι οποίοι είχαν κάνει πολλές προσπάθειες. Ακόμα κι όταν ο διαχωρισμός τους ήταν ιατρικά εφικτός, αυτές τον αρνήθηκαν. Μέχρι τις τελευταίες τους στιγμές προτίμησαν να παραμείνουν ενωμένες. Γεννήθηκαν το 1912 στο Holyoke της Μασαχουσέτης. Ήταν ενωμένες μόνο στους γλουτούς. Είχαν χωριστά όργανα, αλλά κοινό πρωκτό και λίγες μικρές αρτηρίες. Είχαν κι αυτές την τύχη των προηγούμενων Σιαμαίων διδύμων. Στα εφηβικά τους χρόνια επιδείκνυαν σε διάφορες παραστάσεις ή σε τσίρκο τη σωματική τους ιδιαιτερότητα, καθώς και τις ικανότητές τους στο πιάνο και το χορό. Στις περιοδείες τους ήρθαν συχνά αντιμέτωπες με το ερώτημα αν πρόκειται για ένα ή δύο άτομα. Δηλαδή αν έπρεπε στο τρένο να πληρώνουν ένα ή δύο εισιτήρια και ένα ή δύο γεύματα (ο σιδηροδρομικός οργανισμός απαιτούσε να πληρώσουν εισιτήρια και γεύματα για δύο άτομα!) ή αν για την εγγραφή τους στο Σύλλογο Καλλιτεχνών έπρεπε να πληρώσουν συνδρομή για δύο άτομα (όπως απαιτούσε ο Σύλλογος) ή για ένα άτομο, όπως νόμιζε ο εργοδότης τους, ο οποίος τις πλήρωνε μισθό ενός ατόμου. Ο Smith (1988, σ. 77) πιθανολογεί ότι τα παραπάνω μπορεί να ήταν απλώς διαφημιστικές ιστορίες, που τόσο άρεσαν στους αναγνώστες των εφημερίδων.

Η Mary και η Margaret διέφεραν πολύ η μία από την άλλη. Η μητέρα τους παρατήρησε ότι από τη βρεφική ηλικία υπήρχαν εμφανείς διαφορές στην ενεργητικότητα και τη ζωντάνια τους. Στα τριάντα τέσσερα χρόνια τους εξετάστηκαν από ειδικούς (λόγω μιας εγχείρησης της Mary, βλ. παρακάτω), οι οποίοι χαρακτήρισαν τη Mary ως σωματώδη, εύκολη ως άτομο, αυτόνομη και ήρεμη, ενώ τη Margaret ως αδύνατη, στενόχωρη, πιο φοβική, με ανησυχίες για την υγεία και τα οικονομικά της. Οι δείκτες νοημοσύνης τους ήταν περίπου ίδιοι (γύρω στο 80, Otis Intelligence Test). Η χορήγηση ενός τεστ προσωπικότητας (του Minnesota Multiphasic Personality Inventory) έδειξε ότι η Mary δεν είχε ιδιαίτερα προβλήματα, ενώ η Margaret είχε προβλήματα υποχονδρίας, κατάθλιψης και υστερίας. Τέλος, η χορήγηση του τεστ των κηλίδων του Rorschach έδειξε ότι η Margaret υπέφερε από χρόνιο άγχος (Smith, 1988, σ. 106).

Στα τριάντα τέσσερα χρόνια της η Margaret χρειάστηκε να υποβληθεί σε σοβαρή εγχείρηση στην κοιλιακή χώρα, γεγονός που επέβαλε και στη Mary νοσοκομειακή περίθαλψη για μερικές εβδομάδες. Αργότερα η Margaret εμφάνισε πέτρες στους νεφρούς και είχε επαναλαμβανόμενα επεισόδια μολύνσεων. Παρόλο που και οι δύο αδελφές είχαν προβλήματα υψηλής πίεσης, η κατάσταση της Margaret κρίθηκε πιο σοβαρή. Τελικά το 1967 διαγνώστηκε ότι η Margaret έπασχε από καρκίνο. Αμέσως απέρριψαν «πλήρως» το ενδεχόμενο διαχωρισμού τους και σύντομα ο καρκίνος προσέβαλε και τη Mary. Πέθαναν με διαφορά δύο λεπτών η μία από την άλλη (Smith, 1988, σ. 74-77).

Οι Σιαμαίοι αδελφοί Cibliccio και Lucio Godino γεννήθηκαν στο νησί Σαμάρ των Φιλιππίνων, το 1908. Ήταν κι αυτοί ενωμένοι στους γοφούς. Στην ηλικία των δέκα ετών πήγαν στις ΗΠΑ για να δώσουν παραστάσεις, γεγονός στο οποίο αντέδρασε κάποιος Οργανισμός Προστασίας του Παιδιού, με το αιτιολογικό ότι τα παιδιά δεν

Φωτ. 6. Ο Lucio και ο Cibliccio Godino
(*American Journal of Physical Anthropology*, 2, σ. 23. Πηγή: Smith, 1988, σ. 78).

είχαν κηδεμόνα. Εξαιτίας αυτής της αντίδρασης, ο Sullivan, από το Αμερικανικό Μουσείο Φυσικής Ιστορίας, είχε την ευκαιρία να εξετάσει τους Σιαμαίους ως προς το βάρος, το μέγεθος της κεφαλής και τα δακτυλικά τους αποτυπώματα. Στο περιοδικό *American Journal of Physical Anthropology*, όπου δημοσίευσε τη μελέτη του, ο Sullivan, μεταξύ άλλων, έγραψε:

... Τα αγόρια είναι υγιή νοητικά, είναι κινητικά και ενεργητικά και παρουσιάζουν έκδηλο ενδιαφέρον για ό,τι βλέπουν. Προφανώς έχουν πολύ καλή εκπαίδευση και γνωρίζουν καλά την αγγλική γλώσσα. Ο Cibliccio, ο αριστερός δίδυμος, είναι δεξιόχειρας και ο Lucio, ο δεξιός δίδυμος, είναι αριστερόχειρας (1919, σ. 21, στο Smith, 1988, σ. 79).

Ο ύπατος αρμοστής των Φιλιππίνων στις ΗΠΑ τους υιοθέτησε και τους προώθησε στον αθλητισμό. Παρά τη σωματική τους ιδιομορφία, οι Σιαμαίοι κατάφεραν να διακριθούν στο τένις, στο γκολφ και το κολύμπι. Στα είκοσι ένα τους παντρεύτηκαν δύο αδελφές από τη Μανίλα, παρά το γεγονός ότι ο γραμματέας του δήμου, που χορηγούσε τις άδειες γάμου, ισχυρίστηκε ότι οι Σιαμαίοι ήταν ένα άτομο με διπλή προσωπικότητα και άρα δεν επιτρεπόταν σε έναν άνδρα να παντρευτεί δύο γυναίκες. Ο ισχυρισμός, ευτυχώς, απερρίφθη από το Υπουργείο Δικαιοσύνης των Φιλιππίνων και στο εξής ο Lucio, ο Cibliccio και οι γυναίκες τους ασχολήθηκαν με το να δίνουν παραστάσεις στις ΗΠΑ.

Στη ζωή τους δεν έλειψαν οι καταστάσεις που οι ίδιοι και οι άλλοι ήρθαν σε δύσκολη θέση, αν και, όπως ο Smith (1988) σημειώνει, δεν αποκλείεται το ακόλουθο περιστατικό να ήταν διαφημιστικό κόλπο. Το 1929 οι τροχονόμοι έγραψαν τον Lucio γιατί, οδηγώντας, παραβίασε τον κώδικα οδικής κυκλοφορίας. Έκπληκτοι οι αστυνομικοί συνέλαβαν και έκλεισαν στη φυλακή τον παραβάτη Lucio, παρά τις έντονες διαμαρτυρίες του Cibliccio, ο οποίος στο δικαστήριο είπε ότι είναι αθώος και ότι ήταν άδικο να του επιβληθεί πρόστιμο ή φυλάκιση για το αδίκημα του αδελφού του. Ο δικαστής συμφώνησε και έκρινε ένοχο μόνο τον Lucio (Smith, 1988, σ. 80-81).

Το 1936 ο Lucio έπαθε πνευμονία και η κατάστασή του θεωρήθηκε κρίσιμη. Ο Cibliccio δεν παρουσίαζε συμπτώματα αρρώστιας. Ο Lucio άντεξε δύο εβδομάδες σε νοσοκομείο της Νέας Υόρκης και μετά πέθανε. Ο Cibliccio, σάραντα πέντε λεπτά αργότερα, υποβλήθηκε σε χειρουργική επέμβαση για το διαχωρισμό του από τον Lucio. Στη διάρκεια της εγχείρησης οι γιατροί διαπίστωσαν ότι το μόνο κοινό όργανο των Σιαμαίων ήταν ένα τμήμα του εντέρου του Cibliccio. Για λίγες μέρες ο οργανισμός του φαινόταν να ανταποκρίνεται καλά στην επέμβαση. Ήταν μέρες σπάνιες, γιατί για πρώτη φορά στη ζωή του δεν έπρεπε να περπατά προς τα πίσω, ενώ ο αδελφός του πήγαινε μπροστά. Τελικά πέθανε μερικές μέρες αργότερα, έχοντας προσβληθεί, όπως αναφέρουν, από μηνιγγίτιδα. Η εγχείρηση αυτή, το 1936, ήταν η πρώτη προσπάθεια διαχωρισμού Σιαμαίων διδύμων (Smith, 1988, σ. 77-82).

3. Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΣΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

Ο Smith (1988) τονίζει ότι από μόνη της η κάθε περίπτωση Σιαμαίων δε λέει και πολλά πράγματα. Η άθροιση όμως όλων των περιπτώσεων καθιστά σαφείς τις διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα σε δύο Σιαμαία αδέρφια. Οι διαφορές αυτές, όπως ισχυρίζεται ο Smith, έχουν παρατηρηθεί επίσης από γενετιστές (όπως οι Penrose, Gedda, Newman κ.ά.), οι οποίοι διαπίστωσαν περισσότερες διαφορές ανάμεσα στα Σιαμαία αδέρφια παρά ανάμεσα σε κανονικούς μονοζυγωτούς διδύμους (σ. 116). Όμως πώς μπορεί κανείς να ερμηνεύσει αυτή τη διαφορά;

Φωτ. 7. Ο Lucio και ο Cibliccio Godino και οι σύζυγοί τους
(*Journal of Heredity*, 2, σ. 201. Πηγή: Smith, 1988, σ. 80).

Ο Smith (1988) απορρίπτει τη θεωρία των εμφυτοκρατών και τη θεωρία των περιβαλλοντιστών, ενώ θεωρεί ανεπαρκή τη θεωρία της αλληλεπίδρασης, την οποία συμπληρώνει με την εισαγωγή της έννοιας της ελευθερίας και, πιο ειδικά, της έννοιας του εμπρόθετου. Είναι φανερό ότι ο Smith (1988) προσεγγίζει τις διαφορές των Σιαμαίων διδύμων μέσα από την προοπτική της υπαρξιακής ψυχολογίας (βλ. σχ. Maddi, 1976).

Κατά τον Smith (1988), οι εμφυτοκράτες ισχυρίζονται ότι η ανάπτυξη της ανθρωπίνης προσωπικότητας εξαρτάται σχεδόν αποκλειστικά από τα γονίδια. Ανάγουν, έτσι, τα ανθρώπινα όντα στο άθροισμα της γενετικής προικοδότησης, θεωρώντας τα παθητικά και αφημένα στο έλεος δυνάμεων που δεν ορίζουν. Οι μελέτες των μονο-

ζυγωτών διδύμων, οι οποίοι ανατράφηκαν σε διαφορετικά περιβάλλοντα, πάσχουν από συγκεκριμένες μεθοδολογικές αδυναμίες. Ακριβώς αυτές οι μελέτες οδήγησαν τους εμφυτοκράτες να υποστηρίξουν ότι η νοημοσύνη και η προσωπικότητα προσδιορίζονται σχεδόν αποκλειστικά από τη βιολογία μας. Λένε ότι ο δείκτης νοημοσύνης των μονοζυγωτών διδύμων που ανατράφηκαν σε διαφορετικά περιβάλλοντα είναι σχεδόν ίσος, εύρημα που ερμηνεύεται ως απόδειξη της εμφυτοκρατικής θέσης. Ήταν όμως διαφορετικά τα δύο περιβάλλοντα ανατροφής; Αν όχι, τότε οι διαφορές μπορεί να οφείλονται όχι μόνο στα γονίδια, αλλά και στα όμοια περιβάλλοντα. Ο Taylor (1980, στο Smith 1988) εξέτασε αυτό ακριβώς το θέμα στις πολυσυζητημένες εμφυτοκρατικές μελέτες των μονοζυγωτών διδύμων των Newman (1937), Shields (1962) και Juel-Nielsen (1965) και βρήκε ότι οι ερευνητές παραμέλησαν να μελετήσουν αν οι χωρισμένοι μονοζυγώτες δίδυμοι (α) χωρίστηκαν στη γέννηση ή αργότερα, (β) έκαναν τη δοκιμασία των τεστ νοημοσύνης πριν ή αφότου είχαν βρει ο ένας τον άλλο, (γ) ζούσαν σε συγγενικά ή φιλικά σπίτια – ο ένας ζούσε με τους βιολογικούς γονείς και ο άλλος στο σπίτι μιας θείας ή ενός φίλου, σε σπίτια και με συνθήκες ανατροφής με περισσότερες ομοιότητες παρά διαφορές, και (δ) ήταν μαζί στο ίδιο περιβάλλον (π.χ., σχολείο) ή έπαιζαν συχνά μαζί. Η μελέτη του Taylor έδειξε ότι πολλά υποκείμενα των τριών μελετών ανήκαν σε μία από τις παραπάνω τέσσερις κατηγορίες και άρα δεν είναι προφανής ο παράγοντας (έμφυτος ή επίκτητος) που ερμηνεύει την ομοιότητα στο δείκτη νοημοσύνης τους. Οι Lewontin, Rose και Kamin (1984) υποστήριξαν ότι οι μελέτες αυτές δεν είναι σοβαρές, παρά τον ενθουσιασμό των επιστημόνων, οι οποίοι ασκούνται να πιστεύουν στην «αντικειμενικότητα των αριθμών». Ειδικά ο Kamin (1974) έχει αποδείξει την κατασκευασμένη αντικειμενικότητα των αριθμών στη μελέτη του Sir Cyril Bart με τους χωρισμένους μονοζυγατούς διδύμους. Για τους παραπάνω λόγους ο Smith (1988) δεν μπορεί να χρησιμοποιήσει την εμφυτοκρατική θεωρία για την εξήγηση των διαφορών των Σιαμαίων διδύμων.

Ούτε οι διάφορες θεωρίες των ριζοσπαστών περιβαλλοντιστών μπορούν να ερμηνεύσουν τις διαφορές αυτές, γιατί, εκτός από την υπόθεση της αρχικής κατάστασης του νου ως άγραφου χάρτη, υποθέτουν, επιπλέον, ότι οι άνθρωποι είναι παθητικά όντα, που διαμορφώνονται σχεδόν αποκλειστικά από τα φυσικά, οικογενειακά και πολιτιστικά πλαίσια στα οποία ζουν. Για τον Smith, η περιβαλλοντική και η εμφυτοκρατική θεωρία προάγουν ένα ήθος παθητικότητας του ανθρώπου, που αν το ενστερνιστεί, γίνεται εύκολα χειραγωγήσιμος και μοιρολάτρης. Και οι δύο αυτές θεωρίες, μέσω ενός απλουστευτικού αναγωγισμού, εξισώνουν και ανιστόρητα παραβλέπουν τις ποικίλες, σύνθετες και λεπτεπίλεπτες συνιστώσες της ανθρώπινης προσωπικότητας (Smith, 1988, σ. 129). Επικαλούμενος την άποψη του Lewontin, γράφει:

Ο Lewontin και οι συνεργάτες του ισχυρίζονται ότι και οι δύο αυτές αναγωγιστικές προσεγγίσεις μοιράζονται από κοινού την ίδια αριθμητική πλάνη: ότι η ζωή ενός ανθρώπινου όντος μπορεί έξυπνα να διαιρεθεί από μία βιολογική και μία περιβαλλοντική αναλογία και ότι το άθροισμα αυτών των αναλογιών ισούται με ένα 100% τού τι πράγματι είναι η ζωή (Smith, 1988, σ. 134).

Ο Smith συμφωνεί με τον Lewontin ότι η θεωρία της αλληλεπίδρασης είναι μια πιο ισορροπημένη προοπτική, αφού υποστηρίζει ότι ο οργανισμός πάντα εξαρτάται

από τα γονίδια που μεταφέρει και από το περιβάλλον ανάπτυξής του. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, οι μοναδικού τύπου αλληλεπιδράσεις των δύο παραγόντων οδηγούν στη μοναδική διαμόρφωση κάθε προσωπικότητας. Έτσι, οι γενετικά ταυτόσημοι οργανισμοί (μονοζυγώτες δίδυμοι), οι οποίοι αναπτύσσονται σε διαφορετικά περιβάλλοντα, πιθανόν είναι τόσο διαφορετικοί όσο και δύο άτομα που δεν έχουν κοινά γονίδια, γιατί αυτό που προσδιορίζει το αποτέλεσμα είναι η μοναδικότητα της αλληλεπίδρασης κληρονομικότητας και περιβάλλοντος. Ωστόσο και η θεωρία της αλληλεπίδρασης πάσχει λόγω της αποξένωσης που εισάγει ανάμεσα στον οργανισμό και στο περιβάλλον, υποθέτοντας ότι το περιβάλλον δρα πάνω στον οργανισμό, ενώ οι υποστηρικτές αυτής της θέσης ξεχνούν ότι και ο οργανισμός δρα πάνω στο περιβάλλον και το αλλάζει. Ο Smith συμφωνεί με τον Lewontin και τους συνεργάτες του ότι οι οργανισμοί ορίζουν το περιβάλλον, ότι δεν υπάρχει οργανισμός χωρίς περιβάλλον και, το αντίθετο, ότι και τα δύο είναι ανοιχτά συστήματα, ότι οι άνθρωποι δεν είναι μόνο παράγωγα, αλλά και σε μεγάλο βαθμό δημιουργοί του περιβάλλοντός τους και ότι η διαδικασία ανάπτυξης είναι, στην ουσία, μια διαδικασία *συν-ανάπτυξης* οργανισμού και περιβάλλοντος. Κάθε στιγμή ο αναπτυσσόμενος ψυχισμός (παράγωγο της αλληλεπίδρασης κληρονομικότητας και των προηγούμενων εμπειριών) εμπλέκεται σε μια ενεργό αναδημιουργία του κόσμου μέσα στον οποίο ζει. Ο άνθρωπος είναι ενεργός ερμηνευτής του κόσμου, *έχει δυνατότητες επιλογής*, γι' αυτό και μπορεί να αλλάξει την πραγματικότητα. Ο Smith δανειζεται από τον Lewontin την έννοια της ελευθερίας – οι πράξεις μας είναι ανεξάρτητες από τους αλληλεπιδρώντες παράγοντες. Η ελευθερία δημιουργείται στη λεπτή διάδραση των πολλαπλών παραγόντων και της ερμηνείας της εμπειρίας μας, αν και ο Lewontin και οι συνεργάτες του δηλώνουν σαφώς ότι «... η βιολογία μας μας έκανε ελεύθερους» (Lewontin, Rose & Kamin, 1984, σ. 300, στο Smith, 1988, σ. 137).

Ο Smith υποστηρίζει ότι οι επιστήμονες *φοβούνται* να θεωρήσουν την ελευθερία ως έναν κρίσιμο παράγοντα στην ανάπτυξη της προσωπικότητας, γιατί φοβούνται μήπως κατηγορηθούν ως παραβάτες των αρχών της επιστήμης. Μπορεί να τους πουν ότι η ελευθερία ταιριάζει να θεωρηθεί καλύτερα μέσα στα πλαίσια της φιλοσοφίας, της θρησκείας ή ακόμα και του μυστικισμού, αλλά όχι της επιστήμης. Ο Smith τονίζει ότι αυτό που τράβηξε το ενδιαφέρον του στις διαφορές της προσωπικότητας των Σιαμαίων διδύμων είναι το ότι συνιστούν τα *μόνα «δεδομένα»* που γνωρίζει και τα οποία δείχνουν ότι η ελεύθερη επιλογή και ο αυτοπροσδιορισμός είναι μια πραγματικότητα στη ζωή των ανθρώπων. Η βιολογική κληρονομιά μας (ακόμα και η τραγική κληρονομιά των Σιαμαίων διδύμων) δημιουργεί μια φυσιολογία που μας επιτρέπει να είμαστε δημιουργικοί και εύκαμπτοι. Το περιβάλλον μπορεί να μας περιορίζει, αλλά ταυτόχρονα μας προσφέρει ένα συνεχώς μεταβαλλόμενο φάσμα δυνατοτήτων. Η ελευθερία ήταν, μέσα στην Ιστορία, ένας πανάρχαιος σκοπός, στο όνομα του οποίου θυσιάστηκαν γενιές και γενιές ανθρώπων. Η εμπειρία της ζωής μας είναι πιο σύνθετη και πιο δημιουργική, όσο πιο μεγάλη ελευθερία έχουμε στην επιλογή του πού θα πάμε, τι θα κάνουμε και πώς θα αντιδράσουμε. Ανεξαρτήτως του αν θα την ονομάσουμε ελεύθερη βούληση, αυτοπροσδιορισμό ή εμπροθεσιμότητα (*intentionality*), αυτή την ελευθερία βλέπουμε στις διαφορές της προσωπικότητας των Σιαμαίων διδύμων και στον αγώνα τους για επιβίωση και ανάπτυξη. Σύμφωνα με τον Dannefer (1984), το εύκαμπτο του ανθρώπινου οργανισμού στη σχέση του με το περιβάλλον, η

δομική συνθετότητα και ποικιλότητα του κοινωνικού περιβάλλοντος και ο ρόλος της ανθρώπινης εμπροθεσιμότητας ως παράγοντας που μεσολαβεί στην ανάπτυξη είναι οι αρχές οι οποίες μπορεί να μας βοηθήσουν να καταλάβουμε την ανθρώπινη ανάπτυξη. Οι απόψεις αυτές του Dannefer υιοθετούνται από τον Smith (1988, σ. 137). Ως προς την εμπροθεσιμότητα, ο Smith γράφει:

Συμφωνώ με τον Leon Eisenberg, ο οποίος είπε ότι «ο άνθρωπος είναι το κύριο παράγωγο του εαυτού του». Ο Eisenberg υποστήριξε ότι το βρέφος τη στιγμή που συνειδητοποιεί ότι μπορεί να ελέγξει τις κινήσεις των δακτύλων του, τότε αρχίζει μια διαδικασία αυτομετασχηματισμού και από παρατηρητής γίνεται δράστης. Οι έφηβοι που εξετάζουν κριτικά τη συμβατική σοφία της κουλτούρας τους μετασχηματίζουν τον εαυτό τους σε ενήλικα. Οι ενήλικες που επεκτείνουν τα ενδιαφέροντά τους πέρα από τις οικογένειες και τις κοινότητές τους προς την ανθρωπότητα δημιουργούν περισσότερη πληρότητα στη ζωή τους (Smith, 1988, σ. 138).

Αν αυτά ισχύουν για τους υγιείς, τότε τι να πούμε για τον εμπρόθετο αγώνα των Σιαμαίων διδύμων, οι οποίοι, παρά τους φοβερούς φυσικούς περιορισμούς, τις κοινωνικές αντιξοότητες και τις φανερές προκαταλήψεις, προσπάθησαν να μη γίνουν έρμαια της βιολογικής κληρονομιάς και των εξωτερικών εμποδίων, προσπάθησαν, και πολλοί από αυτούς/αυτές πέτυχαν, να αυτοπροσδιοριστούν, να δράσουν όσο πιο πολύ ελεύθερα μπορούσαν. Αυτή είναι η θέση του Smith (1988) και το μάθημα που πήρε από τη μελέτη των διαφορών προσωπικότητας των Σιαμαίων διδύμων.

4. ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Στο παρόν υποκεφάλαιο συνοψίζουμε τα βασικά σημεία των προηγούμενων υποκεφαλαίων, συζητούμε ορισμένα κρίσιμα θέματα από τη ζωή των παραπάνω Σιαμαίων διδύμων και το υποκεφάλαιο τελειώνει με μια κριτική εξέταση της θεωρίας του Smith (1988).

Στο πρώτο υποκεφάλαιο περιγράψαμε τη ζωή των Σιαμαίων Chang και Eng, των δύο παιδιών από το Σιάμ που δάνεισαν το όνομα της πατρίδας τους στους συνδεδεμένους μονοζυγώτες. Από τη συναρπαστική αυτή περίπτωση επιλέγουμε να επισημάνουμε εννέα σημεία.

α) Οι φτωχοί και αγράμματοι γονείς τους αποφάσισαν, «έτσι απλά», να αναθρέψουν τα Σιαμαία παιδιά τους, παρά την έκπληξη, το φόβο και τις σχετικές προκαταλήψεις του μικρού χωριού τους – άρα οι άλλοι επέλεξαν να τα αφήσουν να ζήσουν.

β) Στην ανάπτυξη και τη μετέπειτα ζωή τους έπαιξε ρόλο η «σύμπτωση», όχι μόνο στην ατελή διαίρεση του γονιμοποιημένου ωαρίου μετά τη σύλληψη, αλλά και στην επαφή τους με το Σκοτσέζο έμπορο και τον Αμερικανό καπετάνιο, οι οποίοι έπεισαν τη μητέρα να αφήσει τα αδέρφια να γίνουν θέαμα στη Δύση, έναντι χρημάτων, τα οποία θα τη βοηθούσαν να ζήσει τα υπόλοιπα παιδιά της. Αν η οικογένεια των Σιαμαίων ήταν πλούσια, η μητέρα πιθανόν δε θα άφηνε τα παιδιά της να ξειντευτούν, εκτός κι αν το πραγματικό κίνητρο δεν ήταν τα χρήματα, αλλά η επιθυμία των Σιαμαίων να πάνε στη Δύση, μήπως βρεθεί κάποιος γιατρός και τους χωρίσει

-για το τελευταίο δεν υπάρχουν στοιχεία, ενώ για το οικονομικό κίνητρο υπάρχουν- άρα πάλι οι άλλοι (μητέρα, έμπορος, καπετάνιος) μαζί με τους Σιαμαίους αποφάσισαν (πόσο ελεύθερα;) να ταξιδέψουν στις ΗΠΑ.

γ) Οι Eng και Chang πάλεψαν από κοινού διεκδικώντας το δικαίωμα στην εργασία, στην κατοχή γης, στο γάμο και την τεκνοποίηση, παρά τις αντίξοες συνθήκες.

δ) Ο τρόπος που μοίρασαν από κοινού τις ευθύνες τους ως οικογενειάρχες ήταν ευφυής - τρεις ημέρες στο σπίτι του ενός και τρεις ημέρες στο σπίτι του άλλου. Η επιλογή αυτή ήταν κοινή, όχι μόνο του ενός ατόμου.

ε) Σε κάθε περιοδεία τους στις ΗΠΑ και την Ευρώπη διατηρούσαν την «κρυφή ελπίδα» ότι κάποιος γιατρός μπορεί να επιχειρούσε τον ποθητό διαχωρισμό - η υλοποίηση της κρυφής ελπίδας δεν εξαρτάται μόνο από τους φορείς της αλλά και από τους άλλους (γιατρούς και την πρόοδο της χειρουργικής).

στ) Ο Eng έζησε τρία βασανιστικά χρόνια όταν παρέλυσε ο Chang, μια αρρώστια που συνεχώς τους υπενθύμιζε το επερχόμενο κοινό τέλος - όσο κι αν αγαπούσε ο Eng τον αδελφό του, δύσκολα μπορεί να ισχυριστεί κάποιος ότι ελεύθερα επέλεξε να τον φέρει μαζί του, τη στιγμή που δεν είχε εναλλακτική λύση.

ζ) Ο Eng έζησε στιγμή προς στιγμήν το θάνατο του Chang, βίωμα που του έδειχνε καθαρά και τον ερχομό του δικού του τέλους - άρα από αναγκαιότητα και όχι από επιλογή ο Eng ζούσε αυτή την οδυνηρή εμπειρία, εξαιτίας του άλλου.

η) Τα δυο Σιαμαία αδέλφια διέφεραν σε πολλά σημεία - ο Eng χαρακτηρίστηκε ως διασκεπτικός τύπος, με πολύ καλή μνήμη και μια τάση αποφυγής της χρήσης του αλκοόλ, ενώ ο Chang χαρακτηρίστηκε ως παρορμητικός, πιο αποφασιστικός, πιο ευερέθιστος και χρήστης του αλκοόλ.

θ) Στις σχετικές περιγραφές δε γίνονται αναφορές στις ομοιότητες που πιθανόν υπήρχαν ανάμεσα στον Chang και τον Eng. Εκτός από την ομοιότητα στην εξωτερική εμφάνιση (αυτό ισχύει για όλους τους μονοζυγώτες διδύμους), τα δύο αδέλφια είχαν μια κοινή, ανεπτυγμένη ικανότητα κινητικού συντονισμού (χρήσιμη στο ψάρεμα, στο κυνήγι και τις αγροτικές εργασίες), μια κοινή καλή επίδοση στη μουσική, κοινά λογοτεχνικά ενδιαφέροντα, αμοιβαία τρυφερότητα («ήταν ιδιαίτερα τρυφεροί μεταξύ τους»), μια κοινή «μέτρια» ικανότητα σκέψης, αν και αυτή η κρίση του φίλου τους δικαστή Γκρέιβς δεν ενισχύεται από τα όσα με επιτυχία κατάφεραν στη ζωή τους, αλλά και από την κοινή ευρηματική, ευφυή συμφωνία της εναλλασσόμενης, ανά τριήμερο, αυτονομίας τους ως οικογενειάρχες. Τόσο οι ομοιότητες, όσο και οι διαφορές φαίνεται ότι ήταν υπαρκτές.

Τα παραπάνω εννέα σημεία, μαζί με όλο το βίο και την πολιτεία του Chang και του Eng, δείχνουν αλληλεπιδράσεις σε πολλά επίπεδα μεταξύ κληρονομικότητας και εξωτερικών παραγόντων/περιορισμών, μεταξύ συμπτώσεων και συγκλονιστικών εμπειριών, μεταξύ ατομικών και κοινών στάσεων, αποφάσεων και πράξεων και πολλά διαφορετικά, αλλά και πιθανόν κοινά συγκινησιακά βιώματα, των οποίων την υφή, τη χροιά και την ένταση δε θα μάθουμε ποτέ. Όλα αυτά καθόρισαν τη ζωή των δύο συνδεδεμένων ανθρώπων, που είχαν μια καλή φυσική υγεία, μια ικανότητα ευφυών προσαρμογών, μια κοινωνικότητα και μια αισιόδοξη στάση για τη ζωή, πολλές ευαισθησίες και μια τάση διεκδίκησης βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ανάμεσα στα οποία και η «κρυφή ελπίδα» του διαχωρισμού τους. Τελικά δεν τους χώρισε η επιστήμη του καιρού τους αλλά ο θάνατος.

Από τη θεώρηση των παραπάνω εννέα σημείων προκύπτει ότι σε ορισμένες περιπτώσεις οι Σιαμαίοι δεν αποφάσιζαν πάντα ελεύθερα (θέση του Smith), αλλά άλλοτε αποφάσιζαν οι άλλοι γι' αυτούς (σημείο πρώτο, δεύτερο και πέμπτο), άλλοτε αποφάσιζαν κάτι από κοινού (σημείο τρίτο και τέταρτο) και άλλοτε αποφάσιζε κάτι ο ένας σε σχέση με την κατάσταση του άλλου (σημείο έκτο και έβδομο). Δηλαδή πολύ συχνά οι επιλογές δεν ήταν αμιγώς δικές τους αλλά των άλλων ή ήταν κοινές επιλογές ή οι επιλογές του ενός εξαρτήθηκαν από τις επιλογές ή την κατάσταση του άλλου. Αυτό είναι ένα σημείο για το οποίο δεν κάνει καμιά αναφορά ο Smith (1988), ίσως γιατί οι υπαρξιστές διαφωνούν πάνω στην έννοια της ελευθερίας, όπως, π.χ., συμβαίνει στην περίπτωση του υπαρξιστή Sartre και του φαινομενολόγου υπαρξιστή Merleau-Ponty (βλ. Langer, 1989, σ. 133-148· βλ. επ. Maddi, 1976, σ. 136-140· Frankl, 1979, 1987· May, 1979). Οι Chang και Eng έκαναν ελεύθερες επιλογές, όπως ισχυρίζεται ο Smith, αλλά είναι φανερό ότι δεν ήταν όλες οι επιλογές τους ελεύθερες, παρά το γεγονός ότι χρησιμοποίησαν (όπως υποθέτουν πολλοί υπαρξιστές, βλ. σχ. Maddi, 1976, σ. 138) τη συμβολική ικανότητα, τη φαντασία και την κρίση τους για να δημιουργήσουν τις δυνατότητες ελεύθερης επιλογής. Κατά τη γνώμη μας, ο Smith (1988) παραβλέπει ότι δεν υποστηρίζει την υπαρξιακή ερμηνεία του για τις διαφορές των Σιαμαίων διδύμων και υπερ-τονίζει ότι την ενισχύει.

Στο δεύτερο υποκεφάλαιο περιγράψαμε οκτώ περιπτώσεις συνδεδεμένων Σιαμαίων διδύμων. Από τα οκτώ αυτά ζεύγη τα έξι ζεύγη ήταν γυναικεία και τα δύο ήταν ανδρικά. Το εύρος ζωής τους κυμάνθηκε από 22-61 χρόνια και η διαφορά στο χρόνο θανάτου του ενός από τον άλλο ή της μίας από την άλλη κυμάνθηκε από δύο λεπτά έως δεκαεπτά ώρες. Σε δύο μόνο από τις οκτώ περιπτώσεις δηλώθηκε κατηγορηματική άρνηση χειρουργικού διαχωρισμού. Σε έξι από τις οκτώ περιπτώσεις υπήρξε περιφορά των Σιαμαίων αδελφών σε τσίρκο και σε τρεις από τις οκτώ περιπτώσεις οι Σιαμαίες (όλες γυναίκες) γνώριζαν κάποιο μουσικό όργανο, τραγουδούσαν και χόρευαν. Η ζωή αυτών των ανθρώπων πρέπει να ήταν εξαιρετικά δύσκολη. Για παράδειγμα, η Helen και η Judith κλείστηκαν από τα εννέα έως τα είκοσι δύο τους χρόνια σε μοναστήρι, με τη Helen να «σέρνει» κυριολεκτικά την ημιπληγική αδελφή της από τα έξι έως τα είκοσι δύο, οπότε και πέθαναν. Η Millie και η Christine, εκτός από Σιαμαίες, γεννήθηκαν μαύρες και πέθαναν σκλάβες λευκών ιδιοκτητών. Ο Giovanni και ο Giacomo είχαν μόνο δύο πόδια και δήλωσαν «δυστυχείς», γιατί η έκθεσή τους στο κοινό ήταν μια συνεχής πηγή ταπείνωσης. Η Daisy και η Violet πουλήθηκαν σε ηλικία δύο εβδομάδων από τη μητέρα τους και μόνο κατά την ενηλικίωση κατάφεραν να απαλλαγούν από την κυρία που τις περιέφερε σαν βορά στα αδηφάγα μάτια του κοινού στο τσίρκο, στα καρναβάλια και στα κέντρα διασκέδασης. Η Violet δεν μπόρεσε να πάρει άδεια γάμου σε είκοσι μία Πολιτείες των ΗΠΑ, σε αντίθεση με τον Cibliccio και τον Lucio που τελικά παντρεύτηκαν – το μόνο γνωστό ζευγάρι Σιαμαίων, μετά τον Chang και τον Eng, που έκαναν νόμιμους γάμους. Ακόμα και στην περίπτωση των Σιαμαίων διδύμων φαίνεται ότι υπήρχαν διαφυλικές διακρίσεις. Όσα, κατά τη γνώμη μας, ισχύουν για τον Eng και τον Chang ως προς την ελευθερία επιλογής, ισχύουν και για τους υπόλοιπους Σιαμαίους διδύμους, παρά τις αναμενόμενες διαφορές μεταξύ των ατόμων, των ζευγαριών και τις διαφορές εκείνες που, χωρίς δικαίωμα επιλογής, επέβαλλε η γενετική τους ατέλεια (π.χ., σημεία σύνδεσης των σωμάτων, κοινά όργανα, ικανότητα βάδισης κτλ.).

Αν κάτι μπορεί να προσδοκά κανείς από την ανάλυση της προσωπικότητας των Σιαμαίων μέσα από μια υπαρξιακή προοπτική, αυτό θα ήταν μιά ανάλυση της διαφοράς και της ομοιότητας στην υπαρξιακή αγωνία ή την υπαρξιακή ενοχή, την απομόνωση και το δραματικό αίσθημα μιας χλευασμένης διαφορετικότητας. Θα μπορούσε κανείς να προσδοκά μια ανάλυση του Umwelt (την ερμηνεία της βιολογικής μοίρας και του φυσικού τους κόσμου/περιβάλλοντος), του Mitwelt (το πώς αντιλαμβάνονται τις σχέσεις τους με τους σημαντικούς άλλους γύρω τους, αλλά και το πώς αντιλαμβάνονται την ύπαρξη και τη σχέση του ενός με τον άλλο Σιαμαίο ή της μίας με την άλλη Σιαμαία) και του Eigenwelt των Σιαμαίων, δηλαδή τους εσωτερικούς διαλόγους ενός εκάστου Σιαμαίου με τον εαυτό του/μιας εκάστης Σιαμαίας με τον εαυτό της (συνειδητός αυτο-στοχασμός για την προσωπική ύπαρξη), παρά το γεγονός των δύο ενωμένων σωμάτων. Όμως η ανάλυση αυτή δε γίνεται από τον Smith (1988). Το μόνο που κάνει είναι να προτάσσει την έννοια της ελευθερίας, μια έννοια εξαιρετικά κρίσιμη αλλά και πολύ ανακριβής μέσα στον υπαρξισμό. Ακριβώς το βίωμα της βιολογικής ιδιαιτερότητας (Umwelt), της κοινωνικής εμπειρίας (Mitwelt) και της προσωπικής εμπειρίας (Eigenwelt) των Σιαμαίων είναι το πλαίσιο μέσα στο οποίο, κατά περίπτωση, πρέπει να γίνει η θεώρηση των δυνατοτήτων για τις όποιες ελεύθερες, συνειδητές επιλογές τους, ως ατόμων. Και το πλαίσιο αυτό δεν περιγράφεται από τον Smith (1988), πλαίσιο απαραίτητο για τους υπαρξιστές Binswanger και Boss (βλ. σχ. Maddi, 1976, σ. 128-129). Θα περίμενε κανείς από μια υπαρξιακή ανάλυση την πρόταση της υπόθεσης ότι κάθε Σιαμαίος και κάθε Σιαμαία (ή τουλάχιστον οι περισσότερες και οι περισσότεροι από αυτούς) επιθυμούν πολύ την ελευθερία από τη σάρκα που τους αλυσοδένει. Αυτό τουλάχιστον δείχνουν οι περισσότερες περιπτώσεις Σιαμαίων που εξετάσαμε στο προηγούμενο και στο παρόν άρθρο. Μια μορφή αρχέγονης, πραγματικής ελευθερίας των Σιαμαίων μπορεί να είναι η ελευθερία από τα δεσμά της σάρκας που τους στερεί την ατομική, αυτόνομη έκφραση της κίνησης και της δράσης – μια επιθυμία ελευθερίας γεμάτη αμφιθυμία. Το επόμενο βήμα ελευθερίας (μετά το διαχωρισμό) μπορεί να είναι η εμπρόθετη επιλογή των χωρισμένων Σιαμαίων αδελφών να συνδεθούν πλέον και μόνο ψυχικά. Στις υποθέσεις αυτές μας οδήγησαν οι αντιδράσεις των Σιαμαίων τρίχρονων κοριτσιών, της Duan και της Dao, πριν και μετά το χειρουργικό διαχωρισμό τους, περίπτωση που περιγράψαμε στο προηγούμενο άρθρο (Μαρκοδημητράκη και συν., 2002).

Οι μαρτυρίες δείχνουν ότι πράγματι υπάρχουν πολλές διαφορές μεταξύ των Σιαμαίων διδύμων. Έτσι, η Helen περιγράφεται ως πιο έξυπνη και δραστήρια από την Judith, η Millie και η Christine είχαν ανεξάρτητη συμπεριφορά και σκέψη, κάτι που δηλώνεται ως «σαφής αίσθηση ατομικότητας» για την περίπτωση των Giovanni και Giacomo. Η Josepha ήταν πιο ήσυχη και αγαπούσε το κρασί, ενώ η Rosa ήταν πιο δραστήρια, επιθετική, τολμηρή και αγαπούσε την μπίρα. Επιπλέον, είχαν διαφορετικά ωράρια ύπνου και παρουσίαζαν διαφορές στον καρδιακό παλμό. Στην περίπτωση της Daisy και της Violet έχουμε δυο εξετάσεις, στα 14 και στα 24 χρόνια, που τονίζουν μόνο τις διαφορές, ενώ οι ίδιες δηλώνουν με ποιο τρόπο και σε ποιες συνθήκες αγνοούσαν «νοητικά» η μία την άλλη. Στην περίπτωση της Mary και της Margaret, η πρώτη περιγράφεται ως σωματώδης, αυτόνομη, ήρεμη και βολική, ενώ η δεύτερη ως υποχονδριακή, καταθλιπτική και υστερική. Τέλος, ο Cibliccio ήταν δεξιόχειρας και ο Lucio αριστερόχειρας. Όπως και στην περίπτωση των Chang και

Ενν, αυτό που τονίζεται είναι *μόνο οι διαφορές*, αν και δεν αποκλείεται να υπήρχαν και ενδιαφέρουσες ομοιότητες, οι οποίες όμως δεν αναφέρονται ή αναφέρονται ελάχιστα. Μήπως η ανάπτυξη της διαφορετικότητας στην προσωπικότητα των Σιαμαίων είναι μια αυτονόητη, υγιής ψυχολογική λύση στην ομοιότητά τους ως μονοζυγίων, αλλά κυρίως μια λύση στο κοινό κομμάτι σάρκας ή των οργάνων που τους κρατούν αναγκαστικά μαζί;

Στο τρίτο υποκεφάλαιο περιγράψαμε τη θεωρία του Smith (1988), η οποία βασίζεται στη δική του μελέτη για τους Σιαμαίους διδύμους και σε μελέτες και θέσεις άλλων συγγραφέων. Πριν υποστηρίξει τη θέση του, τονίζει το εύρημα άλλων ερευνητών ότι υπάρχουν περισσότερες διαφορές ανάμεσα στα Σιαμαία αδέρφια παρά ανάμεσα σε μονοζυγίους διδύμους. Δέχεται τη θέση της Koch ότι κάθε Σιαμαίος διδύμος καθίσταται μέρος του περιβάλλοντος του άλλου. Δέχεται τις θέσεις του Lewontin και των συνεργατών του για τις ισχυρές αλληλεπιδράσεις βιολογικών και κοινωνικών παραγόντων, αλληλεπιδράσεις που σε μεγάλο βαθμό καθορίζουν την προσωπικότητα, καθώς και τη θέση του Lewontin ότι «η βιολογία μας μας κάνει ελεύθερους». Στη συνέχεια ο Smith (1988) υποστηρίζει την κεντρική θέση του ότι οι περιπτώσεις των Σιαμαίων διδύμων είναι «τα μόνα δεδομένα» που ενισχύουν την άποψη πως η ελευθερία επιλογής, ο αυτοπροσδιορισμός, η εμπρόθετη πράξη είναι, εκτός από την αλληλεπίδραση οργανισμού-περιβάλλοντος, ένας τρίτος παράγοντας ανάπτυξης του ανθρώπου. Στο σημείο αυτό αξίζει να τονίσουμε ότι η προοπτική του Smith (1988) δεν είναι αμιγώς υπαρξιακή, αφού από τη μια δέχεται τη θέση του Lewontin και από την άλλη προσπαθεί να εισαγάγει την αναπτυξιακή θεώρηση, κάτι που δε χαρακτηρίζει την υπαρξιακή ψυχολογία (Maddi, 1976).

Τέλος, τα όποια πενιχρά δεδομένα από την περιορισμένη έρευνα των Σιαμαίων διδύμων, οι έρευνες των μονοζυγίων και διζυγίων διδύμων (Bouchard & Proping, 1993· Bryan, 1984· Sandbank, 1999· Woodward, 1998), οι μελέτες των φυλακισμένων από τους ναζί σε στρατόπεδα συγκέντρωσης (Frankl, 1979), οι μελέτες ανθρώπων με κινητικά και άλλα σοβαρά προβλήματα υγείας (Merleau-Ponty, 1945 στη Langer, 1989· Merleau-Ponty, 1966/1989), σε συνδυασμό με τη σύγχρονη βρεφική έρευνα, καταδεικνύουν ότι υπάρχουν πολλά δεδομένα τα οποία υποστηρίζουν την αντίθετη από την υπόθεση που υποστηρίζει ο Smith, ότι δηλαδή η διαδικασία «αυτομετασχηματισμού και αυτοπροσδιορισμού» λαμβάνει χώρα κατά την πρώιμη βρεφική ηλικία μέσα στο πλαίσιο των διυποκειμενικών σχέσεων του βρέφους με τους Σημαντικούς Άλλους (βλ. σχ. Τσιάντης & Δραγώνα, 1999). Ο «αυτοπροσδιορισμός» δεν είναι μια τόσο μοναχική, ατομική, προσωπική διαδικασία, όπως υποστηρίζει ο Smith, αλλά μια αναπτυξιακή αλλαγή, που συντελείται μέσα σε πλαίσια ψυχολογικής συναλλαγής, η οποία συνεχίζεται μέχρι το τέλος της ζωής (Kokkinaki & Kugiumutzakis, 2000· Kugiumutzakis, 1993, 1998, 1999· Trevarthen, 1998). Αν στα μη Σιαμαία νεογνά του ανθρώπου η ζωή και η ανάπτυξη αρχίζουν μέσα σε πλαίσιο ψυχολογικής διυποκειμενικότητας (βρέφος-γονέας), τότε η ζωή στα επιζώντα Σιαμαία νεογνά μπορεί να αρχίζει μέσα σε διπλά ή τριπλά, αναγκαστικά και όχι από ελεύθερη επιλογή, πλαίσια σωματικής και ψυχολογικής διυποκειμενικότητας (γονέας-Σιαμαία). Στο σημείο αυτό αξίζει να παραθέσουμε την άποψη του Merleau-Ponty, για τη σχέση σωματικού χώρου, διυποκειμενικότητας και ελευθερίας, μέσα από τη σοβαρή ανάλυση της Langer (1989). Πριν από την ανάγνωση του παρακάτω αποσπάσματος, καλό είναι να θυμη-

θούμε τα σημεία ένωσης των σωμάτων και τα κοινά όργανα των Σιαμαίων που περιγράψαμε στο παρόν και το προηγούμενο κείμενο, αφού πρώτα ξαναδούμε τις φωτογραφίες τους:

Σε αντίθεση με τα άτομα με σωματικά προβλήματα και με προβλήματα υγείας, τα φυσιολογικά άτομα ποτέ δεν πειθαναγκάζονται να κάνουν συγκεκριμένες κινήσεις, ποτέ δεν απαιτούνται κοπιώδη συμπεράσματα και τυφλές φυσικές κινήσεις για την εκτέλεση αφηρημένων κινήσεων. Είναι ανοιχτά στις αφηρημένες και φανταστικές καταστάσεις. Η εικόνα του σώματός τους έχει έναν «ορίζοντα δυνατότητων», επειδή βιώνουν το σώμα ως μια «κινητική πρόθεση» και κάθε κίνησή τους είναι α ξεχώριστα μια κίνηση και μια συνειδηση της κίνησης... (σ. 44). Ένας γνήσιος, ριζοσπαστικός στοχασμός δείχνει ότι από την αρχή πρέπει να έχω επίγνωση ότι είμαι κάπως επικεντρωμένος «έξω από τον εαυτό μου», έχω μια αύρα καθολικότητας γύρω από «την απόλυτη ατομικότητά μου». Χωρίς μια τέτοια αρχέγονη «ατμόσφαιρα κοινωνικότητας» γύρω από την παρουσία μου, ιδιότητες τέτοιες όπως αρσενικός ή αστός δε θα είχαν νόημα για μένα. Αν δεν υπήρχε ένα αρχέγονο υπόβαθρο του είμαι-για-τους-άλλους, τότε το είμαι-για-τον-εαυτό-μου δε θα μπορούσε να α ναδυθεί ως τέτοιο, δε θα μπορούσα να υπάρχω. Πρέπει να υπάρχει ένα νόημα πέρα από αυτό που εγώ συγκροτώ. Πρέπει να υπάρχει μια διωποκειμενικότητα... (σ. 145). Συμπερασματικά, ο Merleau-Ponty σημειώνει ότι η ελευθερία απαιτεί κάποια δύναμη, ότι αυτή η δύναμη στηρίζεται στις δεσμεύσεις μας και ότι καμιά δέσμευση δεν προέρχεται από, ή δεν καταλήγει σε, απόλυτη ελευθερία. Έτσι, πάντα είμαστε δεσμευμένοι, αλλά ποτέ δεν είμαστε απόλυτα δεσμευμένοι και πριν συστηματοποιήσουμε τις δεσμεύσεις μας, τις βιώνουμε με αμφιβολία... Το παρελθόν μας, η ιδιοσυστασία μας και το περιβάλλον μας είναι όψεις της συνολικής ψυχολογικής και ιστορικής δομής που είμαστε και σε αυτήν τη δομή οφείλουμε την ελευθερία μας. Όπως σημείωσε ο Saint-Exupery, ως ένα «διωποκειμενικό πεδίο δεν είμαστε παρά ένα δίκτυο σχέσεων». Με την ανάληψη και τη συνέχιση αυτών των σχέσεων πραγματώνουμε την ελευθερία μας (Langer, 1989, σ. 147).

Βέβαια, η περίπτωση της συν-ύπαρξης, της ανάπτυξης, της ζωής και του θανάτου των Σιαμαίων διδύμων μπορεί να θεωρηθεί μέσα από πολλές άλλες ψυχολογικές θεωρίες και όχι μόνο μέσα από την υπαρξιστική προοπτική που επιχειρεί ο Smith. Όμως, παρά τις όποιες ερμηνευτικές διαφωνίες μας με τον Smith (1988), γεγονός είναι ότι το έργο του, πάνω στην ψυχολογία των Σιαμαίων διδύμων, συνιστά μία από τις πιο σοβαρές προσπάθειες περιγραφής, ανάλυσης και κατανόησης της πολύπλευρης αυτής πρόκλησης των Σιαμαίων διδύμων – πρόκληση επιστημονική, αλλά και μια πρόκληση που δοκιμάζει τις βάσεις της ανθρωπιάς μας σε πολλά και λεπτά επίπεδα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- BOUCHARD T.J. & PROPPING P. (1993). *Twins as a Tool of Behavioral Genetics*. N.Y.: Wiley.
 BRYAN E.M. (1984). *Twins in the Family*. London: Constable.
 FITZPATRICK C. (2000). Psychosocial study of a surviving conjoined twin. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 5 (4), 513-519.

- FRANKL V.E. (1979). Αναζητώντας νόημα ζωής και ελευθερίας σ' ένα στρατόπεδο συγκέντρωσης. Λευκωσία: Ταμασός.
- FRANKL V.E. (1987). *Ψυχοθεραπεία και Υπαρξισμός*. Λευκωσία: Ταμασός.
- KOKKINAKI T. & KUGIUMUTZAKIS G. (2000). Basic aspects of vocal imitation in infant – parent interaction during the first six months. *Journal of Reproductive and Infant Psychology*, Vol. 18 (3), 173-187.
- KUGIUMUTZAKIS G. (1993). Intersubjective vocal imitation in early mother-infant interaction. In J. Nadel & L. Camaioni (eds), *New Perspectives in Early Communicative Development* (σ. 23-47). London: Routledge.
- KUGIUMUTZAKIS G. (1998). Neonatal imitation in the intersubjective companion space. In S. Braten (ed.), *Intersubjective Communication and Emotion in Early Ontogeny* (σ. 63-88). Cambridge: Cambridge University Press.
- KUGIUMUTZAKIS G. (1999). Genesis and development of early human mimesis to facial and vocal models. In J. Nadel & G. Butterworth (eds), *Imitation in Infancy* (σ. 36-59). Cambridge: Cambridge University Press.
- LANGER M.M. (1989). *Merleau-Ponty's Phenomenology of Perception*. London: MacMillan.
- MADDI S.R. (1976). *Personality Theories: A Comparative Analysis*. Sussex: The Dorsey Press.
- ΜΑΡΚΟΔΗΜΗΤΡΑΚΗ Μ. (2003). *Η ψυχολογία των διδύμων: Μίμηση και συναισθήματα σε ένα ζεύγος ετεροζυγωτικών διδύμων*. Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Κρήτης (σε προετοιμασία).
- ΜΑΡΚΟΔΗΜΗΤΡΑΚΗ Μ., ΚΟΚΚΙΝΑΚΗ Θ. & ΚΟΥΓΙΟΥΜΟΥΤΖΑΚΗΣ Γ. (2002). *Η Ψυχολογία των Σιαμαίων Διδύμων – Μέρος Πρώτο. Παιδί και Έφηβος. Ψυχική Υγεία και Ψυχοπαθολογία*.
- MAY R. (1979). *Υπαρξιακή Ψυχολογία*. Αθήνα: Επίκουρος.
- MERLEAU-PONTY M. (1966/1989). *Νόημα και α-νοησία*. Στο Κ. Βουδούρη (επ. έκδ.), *Μεταφυσική* (σ. 309-339). Αθήνα: Βουδούρης.
- SANDBANK A.C. (1999). *Twin and Triplet Psychology*. London: Routledge.
- SMITH J.D. (1988). *Psychological Profiles of Conjoined Twins. Heredity, Environment and Identity*. N.Y.: Praeger.
- TREVARTHEN C. (1998). The Concept and Foundations of Infant Intersubjectivity. In S., Braten (ed.), *Intersubjectivity Communication and Emotion in Early Ontogeny* (σ. 15-46). Cambridge: Cambridge, University Press.
- ΤΣΙΑΝΤΗΣ Γ. & ΔΡΑΓΩΝΑ Θ. (1999). *Μωρά και μητέρες. Ψυχοκοινωνική ανάπτυξη και υγεία στα δύο πρώτα χρόνια της ζωής*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- WOODWARD J. (1998). *The Lone Twin. Understanding Twin Bereavement and Loss*. London: Free Association.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στο παρόν άρθρο περιγράφουμε και συζητούμε όψεις της συν-ύπαρξης, της ατομικής ύπαρξης, της ψυχολογικής ανάπτυξης και του βίου εννέα περιπτώσεων Σιαμαίων διδύμων (ΣΔ). Στο πρώτο υποκεφάλαιο περιγράφουμε τη ζωή των «διάσημων» Σιαμαίων Eng και Chang. Στο δεύτερο υποκεφάλαιο περιγράφουμε οκτώ διαφορετικές περιπτώσεις συνδεδεμένων ΣΔ, για τους οποίους ή τις οποίες υπάρχουν στοιχεία ως προς την ανάπτυξη και τον τρόπο ζωής τους. Στο τρίτο υποκεφάλαιο περιγράφεται εν συντομία η θεωρία του Smith (1988) για τις διαφορές

που χαρακτηρίζουν την προσωπικότητα των ΣΔ. Το άρθρο τελειώνει με μια περίληψη και μια σύντομη κριτική συζήτηση.

ABSTRACT

The present article includes a review on the co-existence, individual existence, psychological development and life of nine pairs of Siamese Twins (ST). In the first chapter the life of the «famous» Siamese Eng and Chang is described. In the second chapter life stories of eight conjoined twins are described. In the third chapter Smith's (1988) theory about the different personalities of the ST is considered; and in the last chapter we discuss certain psychological and social aspects of the life of the ST.

Διεύθυνση αλληλογραφίας: Γιάννης Κουγιουμουτζάκης, Εργαστήριο Ψυχολογίας, Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, Φιλοσοφική Σχολή, Παν/μιο Κρήτης, Πανεπιστημιούπολη, 74 100, Ρέθυμνο, Κρήτη.

e-mail: gkugium@phl.uoc.gr